

Στέλιος Ράμφος

Οι νοοτροπίες είναι το κλειδί

ΣΤΕΛΙΟΣ ΡΑΜΦΟΣ

ΟΙ ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΚΛΕΙΔΙ

Συνέντευξη στον Θανάση Κουραβέλο

Η-ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟ
ΑΘΗΝΑ, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2019

Η συνέντευξη έγινε στις 21 Νοεμβρίου 2018 στο καφέ Μέρλιν του Ιδρύματος Β. & Μ. Θεοχαράκη, Βασ. Σοφίας 9 και Μέρλιν 1, Αθήνα. Για λόγους δικής μας διευκόλυνσης, δεν υιοθετήσαμε ούτε το πολυτονικό σύστημα ούτε την ορθογράφηση του συνεντευξιαζόμενου. Ζητάμε συγγνώμη για αυτό.

Προτεινόμενος τρόπος παραπομπής: Ράμφος Στέλιος, *Οι νοοτροπίες είναι το κλειδί*, Η-Εκδόσεις Πολιτειακό, Αθήνα 2019 (Ανάκτηση: ΧΧ.ΧΧ.ΧΧΧΧ)

Για περισσότερες πληροφορίες: <http://www.politeiako.gr/>

Για τον συνεντευξιαζόμενο

Ο Στέλιος Ράμφος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1939. Σπούδασε στη Νομική Αθηνών και από το 1965 Φιλοσοφία στο Παρίσι, όπου και δίδαξε (Βενσέν 1969-1974). Επέστρεψε και εγκαταστάθηκε οριστικά στην Ελλάδα το 1974. Η εργασία του επικεντρώνεται στην ερμηνευτική του ελληνισμού με ιδιαίτερη έμφαση στην κατανόηση των πνευματικών χαρακτηριστικών που κληροδότησε το Βυζάντιο στη Νεότερη Ελλάδα, η άγνοια των οποίων εμποδίζει την αυτοσυνειδησία μας. Ερευνά κυρίως τις συνέπειες που είχε η ματαίωση της βυζαντινής Αναγέννησης για τη διάπλαση του νεοελληνικού ψυχισμού, ο οποίος παραμένει έκτοτε ελλειμματικός και αστάθμητος, έρμαιο των συγκυριών της ιστορικότητας. Στην Αθήνα δίδαξε κατά το παρελθόν, μεταξύ άλλων, στο Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, ενώ τώρα διδάσκει στο Ίδρυμα Βασίλη και Μαρίνας Θεοχαράκη. Έχει γράψει, μεταξύ άλλων, τα *Πελεκάνοι ερημικοί: ξενάγησι στο Γεροντικόν* (Αρμός 1994), *Ο καημός του ενός: κεφάλαια της ψυχικής ιστορίας των Ελλήνων* (Αρμός 2000), *Το μυστικό του Ιησού* (Αρμός 2006), *Το αδιανόητο τίποτα: φιλοκαλικά ριζώματα του νεοελληνικού μηδενισμού: δοκίμιο φιλοσοφικής ανθρωπολογίας* (Αρμός 2010), *Time Out: η ελληνική αίσθησι του χρόνου* (Αρμός 2012), *Ο «άλλος» του καθρέφτη: ψυχογραφία της αγωνίας μας* (Αρμός 2012), *Καλλίπολις ψυχή: ανάγνωσι της Πολιτείας του Πλάτωνος* (Αρμός 2013) και *Καλώς άρχειν και άρχεσθαι: περιδιάβασι στα Πολιτικά του Αριστοτέλους, με νεοελληνικό επίμετρο* (Αρμός 2017).

Οι νοοτροπίες είναι το κλειδί

Συνέντευξη του Στέλιου Ράμφου στον Θανάση Κουραβέλο

Θ.Κ.: Ο άνθρωπος είναι κατά βάση καλός ή κακός; Οι χριστιανοί τι πιστεύουν;

Σ.Ρ.: Οι χριστιανοί για το θέμα αυτό έχουν την άποψη ότι ο άνθρωπος είναι αμαρτωλός διότι παράκουσε την εντολή και έφαγε το μήλο, διότι έφυγε από τον παράδεισο, διότι από εκεί και πέρα θα ταλαιπωρείται για τις αμαρτίες του έως τη Δευτέρα Παρουσία. Άρα από εκεί το θέμα είναι κλειστό. Η απάντηση είναι δεδομένη. Τώρα, αν κατά τη γνώμη μου είναι καλός ή κακός, νομίζω ότι είναι μια κατάσταση όπου οι ηθικοί προσδιορισμοί έρχονται μετά, το τι είναι κάποιος. Αφού είσαι, μετά ορίζουμε την ποιότητά σου, διότι έζησες με κάποιον τρόπο, διότι χρησιμοποίησες τα ταλέντα σου ή τις αδυναμίες σου κάπως, διότι εσωτερίκευσες σχέσεις με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο. Δηλαδή δεν μπορεί να συνδυάσει κανείς εξαρχής το «είναι» με το «καλός» ή το «κακός». Πρώτα είσαι, και μετά στις συγκυρίες πλάθεται. Και κανείς δεν μπορεί να πει οριστικά πού μπορεί να καταλήξεις, γιατί μπορεί να αρχίσεις σκάρτος και να τελειώσεις αίσια, μπορεί το αντίθετο και ούτω καθεξής.

Θ.Κ.: Λέτε δηλαδή ότι όλα είναι ανοικτά.

Σ.Ρ.: Είναι όλα ανοικτά γιατί ο άνθρωπος μπορεί να αποφασίζει με έναν τρόπο αδέσμευτο. Οπότε παίρνει και τις πιο απίθανες αποφάσεις, και εναντίον του, πολύ συχνά εναντίον του, και υπέρ του, πολύ περισσότερο ή λιγότερο σπάνια. Συνήθως νομίζουμε ότι κάνουμε προς το συμφέρον μας όλα τα στραβά. Αυτό είναι μια άλλη ιστορία.

Θ.Κ.: Υπάρχουν ανώτερες και κατώτερες κουλτούρες; Αν υπάρχουν, ποιο είναι το κριτήριο ιεράρχησής τους;

Σ.Ρ.: Το κριτήριο είναι ένα. Η κουλτούρα με τη μεγαλύτερη καθολικότητα, για εμένα, είναι ανώτερη. Νομίζω το κριτήριο είναι η καθολικότητα. Δηλαδή η κουλτούρα ενός χωριού της Αφρικής δεν είναι η κουλτούρα της Αθήνας του 5ου αιώνα, διότι ο Παρθενώνας ισχύει για όλη την οικουμένη και για όλους τους αιώνες. Η απολύτως σεβαστή κουλτούρα του χωριού της κεντρίας ή της υποσαχάριας Αφρικής υφίσταται για το χωριουδάκι μέσα στο οποίο ζουν καλά ή κακά οι άνθρωποι, αλλά είναι αυτό. Επομένως, υπάρχουν κουλτούρες που έχουν οικουμενικότητα, υπάρχουν κουλτούρες που είναι για την επιβίωση ενός περιορισμένου χώρου, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι έχει δικαίωμα κάποιος να κάνει ό,τι θέλει την κουλτούρα του μικρού χωριού επειδή είναι

πολιτισμικά καθολικότερος. Και έχει γίνει πολλές φορές αυτό, και κατά κόρον, αλλά δεν συζητάμε εν προκειμένω αυτή την ιστορία.

Θ.Κ.: Οι κουλτούρες αλλάζουν; Γνωρίζετε, για παράδειγμα, πώς άλλαξε η κουλτούρα των Βίκινγκς;

Σ.Ρ.: Αυτό δεν το ξέρω. Αλλά μπορώ να πω ότι αλλάζουν και υπάρχει θεωρία για την αλλαγή των πολιτισμών. Είναι η λεγόμενη θεωρία του συμπολιτισμού. Όταν μία κουλτούρα με μικρότερη καθολικότητα, συναντήσει μια κουλτούρα με μεγαλύτερη καθολικότητα, στη μεταξύ τους σχέση, προσλαμβάνει η στενότερη κουλτούρα στοιχεία που της ενισχύουν την καθολικότητα. Παράλληλα, η καθολικότερη κουλτούρα μπορεί να προσλάβει στοιχεία από τη στενότερη. Για παράδειγμα, ευρωπαϊκοί καλλιτέχνες των αρχών του αιώνα, όπως ο Πικάσο, έπαιρναν τις μάσκες από την Αφρική και δούλευαν πάνω σε αυτά τα μοτίβα. Η Ευρώπη έπαιρνε πράγματα τα οποία την ενεργοποιούσαν συναισθηματικά. Υπάρχει μία ανταλλαγή. Παίρνεις αυτό που έχεις ανάγκη για να πλατύνεις και υπό αυτή την έννοια το μυστικό είναι πώς θα το ενσωματώσεις σε αυτό που είσαι. Συνήθως δεν είναι εύκολη υπόθεση, κάποτε έχουμε μεγάλες ζημιές, αλλά είναι πολλές φορές αναγκαίο και οι λαοί περνούν τις μικρές ή μεγάλες περιπέτειες από αυτή την άποψη. Οι Έλληνες, οι Βαλκάνιοι έχουν τέτοια προβλήματα. Είναι κουλτούρες καθηλωμένες στις παραδόσεις τους, οι οποίες προκειμένου να εξευρωπαϊσθούν κάνουν επιλογές που πολλές φορές δημιουργούν προβλήματα μικρότερα ή μεγάλα διότι θέλει σοφία να κάνεις τέτοιες επιλογές. Πρέπει να κάνεις την επιλογή με τέτοιον τρόπο, ώστε να μη θίξεις τη δική σου δομή της ύπαρξης. Εάν, λόγου χάριν, επιβάλεις ξαφνικά σε έναν λαό που δεν έχει ώρα, να χτυπάει κάρτες, κήκες... Έγιναν επενδύσεις στην Αφρική και δεν πήγαινε κανείς εργάτης τον καθορισμένο χρόνο στα εργοστάσια – έκλειναν τα εργοστάσια. Έγινε και στη Νάπολη αυτό, μετά τον πόλεμο, έφτιαξαν εργοστάσια για την ανάπτυξη και πήγαιναν πρώτα στα καφενεία και μετά στις 11, στις 12 πήγαιναν στο εργοστάσιο. Είναι τέτοιας υφής τα προβλήματα.

Θ.Κ.: Ισχύει το δίπολο αριστερά-δεξιά ή έχει πλέον ξεπεραστεί; Εσείς πώς τοποθετήστε απέναντι σε αυτό;

Σ.Ρ.: Για μένα αυτά είναι παλιατζούρες. Τέτοια πράγματα παρουσιάζουν μακροβιότητα όταν υπάρχει υπόβαθρο θρησκευτικό. Όταν οι ιδέες είναι πολωμένες και οι λύσεις είναι δήθεν απόλυτες – ταξική και αταξική κοινωνία, εθνικισμοί απόλυτοι. Πίσω από τέτοιες λύσεις υπάρχουν πάντα θρησκευτικά υπόβαθρα, τα οποία δεν αναγνωρίζονται εύκολα, αλλά είναι πολύ αποφασιστικά διότι μόνο η θρησκεία μπορεί να διαχειριστεί το Απόλυτο. Όλοι οι άλλοι τα σχετικά διαχειρίζονται. Εσύ νομίζεις ότι είσαι άθεος, αλλά εκτελείς ακριβώς κατά γράμμα αυτό που η ανάγκη του θρησκευτικού Απολύτου σου επιβάλλει με κοσμικούς όρους. Καλό είναι να ξέρουμε ότι η λογική του

Απολύτου είναι θρησκευτικής φύσης. Αυτό φαίνεται να ισχύει και για ανθρώπινες καταστάσεις όπως ο έρωτας.

Θ.Κ.: Τι δυνατότητες έχουμε εμείς οι θνητοί να νικήσουμε τον θάνατο;

Σ.Ρ.: Τεχνολογικά μπορεί ίσως να επιτευχθεί. Αλλά το θέμα δεν είναι να νικήσουμε τον θάνατο, είναι να συμφιλιωθούμε μαζί του. Γιατί η ιδέα ή το βίωμα της αιωνιότητας μπορεί να μας κάνει τέρατα. Αφού δεν παθαίνουμε τίποτα, να μπορούμε να κάνουμε ό,τι θέλουμε. Νομίζω είναι φρονιμότερο να πεθαίνουμε και να συμφιλιωθούμε με αυτό το γεγονός, το οποίο κάθε μέρα μπορεί να μας λέει «γίνετε λίγο καλύτεροι».

Θ.Κ.: Πώς διακρίνονται, με απλά λόγια, οι έννοιες ντροπή, ενοχή και ευθύνη;

Σ.Ρ.: Οι ανθρωπολόγοι διακρίνουν τις κουλτούρες ντροπής και τις κουλτούρες ενοχής. Υπάρχουν βεβαίως και οι πιο προηγμένες κουλτούρες ευθύνης, όπου ο άνθρωπος πλέον εσωτερικεύει τον σκοπό του και απέναντι σε αυτόν αποφασίζει τη μία ή την άλλη συμπεριφορά. Εσωτερικεύω θα πει: σκέπτομαι τις σκέψεις μου και τις πρακτικές μου. Θεωρώ ότι στις κουλτούρες ντροπής, επειδή ακόμη οι εσωτερικεύσεις υπάρχουν ατροφικές, η αξία του εαυτού σου καθορίζεται από τη γνώμη που έχουν οι άλλοι για σένα, περνά μέσα από τα μάτια των άλλων. Αυτό συμβαίνει και με τα βρέφη και τα μικρά παιδάκια, που διαμορφώνουν χαρακτήρα ανάλογα με το τι θα τους πουν ή πώς θα αντιδράσουν οι μεγάλοι – «Ντροπή, Γιαννάκη! Δεν κάνει να...» ή «Μπράβο, Γιαννάκη!» κτλ. Η κουλτούρα της ενοχής είναι μια κουλτούρα για πιο μεγάλες ηλικίες και για πιο ώριμους πολιτισμούς, καθώς τοποθετεί το υποκείμενο απέναντι στον εαυτό του και απέναντι σε ορισμένο αξιακό σύστημα, το οποίο έχει ορισμένα όρια, πέρα από τα οποία δεν μπορούμε να φαντασθούμε μία κίνηση, μία πρωτοβουλία. Και η κοινωνία της ευθύνης, που είναι ακόμα πιο προηγμένη, αφορά τις κοινωνίες όπου ο άνθρωπος αποφασίζει να πάρει επάνω του το βάρος του Άλλου και επομένως να χτίσει πια ένα Εγώ το οποίο είναι ανοικτό προς τον απέναντι άνθρωπο. Υπό αυτή την έννοια, μπορούμε να διακρίνουμε και ένα είδος κριτηρίων, που μας επιτρέπουν ανθρωπολογικά να κατανοήσουμε και να διακρίνουμε αυτές τις κοινωνίες.

Θ.Κ.: Τι σας έκανε να ασχοληθείτε με το λεγόμενο ελληνικό πρόβλημα;

Σ.Ρ.: Πηγαίνοντας στο Παρίσι είδα ότι τα πανεπιστημιακά προγράμματα ήταν σε μεγάλο βαθμό αφιερωμένα στους Έλληνες σοφούς, στον Πλάτωνα, στον Αριστοτέλη, στους Στωικούς, και ότι όπου άνοιγες βιβλίο ή περιοδικό μιλούσαν για αυτούς: οι Έλληνες, οι Έλληνες, οι Έλληνες, οι Έλληνες. Και τότε άρχισα να συνειδητοποιώ ότι ο τόπος μου είναι συνδεδεμένος με κάτι πολύ μεγάλο. Προϊόντος του χρόνου, άρχισα να εμβαθύνω, να με ενδιαφέρει η θρησκευτική παράμετρος, να προσπαθώ να δω τι έγινε στο Βυζάντιο, και

σιγά σιγά αφήνοντας τις κοινωνικές και τις άλλου τύπου σχέσεις, που φανταζόμουν ότι είναι οι πρωτεύουσες, άρχισα να μπαίνω στο θέμα των νοοτροπιών. Για ποιον λόγο γίνεται έτσι, ώστε τα πράγματα στην Ελλάδα να έρχονται συνεχώς ανάποδα, για ποιον λόγο τσακωνόμαστε συνέχεια, για ποιον λόγο δεν ξελασπώνουμε. Αποφάσισα λοιπόν να καταλάβω τι ακριβώς συμβαίνει και το αυξανόμενο ενδιαφέρον μου υπήρξε η αιτία που με έκανε να γυρίσω στην Ελλάδα. Διότι δίδασκα στο πανεπιστήμιο και θα μπορούσα να μείνω. Ένοιωθα ωστόσο ότι ο χώρος αυτού που με ενδιέφερε ήταν εδώ, οπότε και γύρισα. Ανακάλυψα ότι ανήκω σε μια χώρα με μεγάλο παρελθόν, αλλά μικρή Ιστορία, χώρα για την οποία δεν ίσχυαν όσα νόμιζα ότι ίσχυαν για αυτήν. Ότι δηλαδή ζούσα σε μια χώρα απλώς υποτελή στους ξένους, χωρίς αναπτυγμένη αστική τάξη, την οποία κυβερνούσε μια οικονομική ολιγαρχία και το παλάτι.

Θ.Κ.: Αν σας ρωτούσε κάποιος, ύστερα από όλα αυτά τα χρόνια μελέτης, να του πείτε επιγραμματικά «τι είναι ο Έλληνας;» τι θα του απαντούσατε; Πού έχετε καταλήξει;

Σ.Ρ.: Συνεχώς ανακαλύπτω και άλλες πλευρές ενός τύπου ανθρώπου, ο οποίος ζει συνέχεια σκεπτόμενος με όρους επιθυμίας, και δυστυχώντας για αυτό. Ξεκινάει χωρίς διάθεση να μάθει τι ακριβώς είναι, με μια εσωστρέφεια τέτοια που του απαγορεύει να στραφεί και να σκεφθεί μέσα του, που μαθαίνει να ξεχνάει γρήγορα, να δοξάζει οποιονδήποτε τον κολακεύει, που αισθάνεται μεγάλος, ενώ είναι ένα διαρκές μικρό παιδί ανεξαρτήτως ηλικίας. Και ως κουλτούρα είναι ένα τέτοιο πράγμα. Εξού και η ανάγκη του για ένα προστατευτικό κράτος, για έναν καλό μπαμπά, ο οποίος του δίνει επιδόματα, του δίνει το ένα του δίνει το άλλο. Ο Έλληνας είναι ένα μικρό παιδί, «αεί παίδες», που έλεγε ο Πλάτωνας στον Τίμαιο. Δηλαδή είναι ένας λαός που δεν έχει βρει τον τρόπο να μεγαλώσει. Ενώ είναι ο λαός που εφηύρε τη λογική, παραδόξως κατάντησε ο λαός που έχει παραδοθεί στα συναισθήματά του. Θεωρώ ότι το κλειδί αυτής της ιστορίας, το κλειδί να κατανοήσουμε αυτό το πρόβλημα είναι το Βυζάντιο και ο χριστιανισμός. Εκεί πρέπει να επιμείνουμε.

Θ.Κ.: Ποια πεδία έχουν μείνει ακόμη εν πολλοίς ανεξερεύνητα όσον αφορά την ερμηνευτική του ελληνισμού; Πού θα συμβουλευάτε τους νέους ερευνητές να στρέψουν την προσοχή τους;

Σ.Ρ.: Νομίζω ότι ακόμη δεν διαθέτουμε τα κατάλληλα εργαλεία. Βρισκόμαστε σε πολύ πρώιμο στάδιο. Και, για αυτόν τον λόγο, τη δουλειά την κάνουν περισσότερο άλλοι παρά εμείς. Ο Τσαρλς Στιούαρτ, για παράδειγμα, που έγραψε για τη Νάξο, ο Μάικλ Χέρτσφελντ για την Κρήτη, η Σεβερίν Ρε (Séverine Rey) για τη Λέσβο.

Θ.Κ.: Δηλαδή πιο πολύ οι ξένοι.

Σ.Ρ.: Οι ξένοι πιο πολύ. Ο Τζον Κάμπελ, επίσης, που έγραψε για τους Σαρακατσάνους. Αυτοί είναι που δουλεύουν κυρίως σε συνθετικό επίπεδο. Εμείς ακόμη δουλεύουμε στο επίπεδο ηθών, εθίμων, συνηθειών, λαογραφικό, ηθογραφικό, και λιγότερο ανθρωπολογικό. Και αυτό γιατί ακόμη δεν έχουμε εντοπίσει κομβικά προβλήματα και γιατί δεν έχουμε εργαλεία. Είναι μία δουλειά που προϋποθέτει ωριμότητα την οποία ως κουλτούρα δεν έχουμε: να κοιταχτούμε δηλαδή μέσα μας. Επειδή είμαστε πολύ ενοχικός λαός, δεν τολμάμε να κοιταχτούμε μέσα μας, θέλουμε τη γνώμη των άλλων, την εγκωμιαστική κρίση τους. Αυτό δυσκολεύει ερευνητικά προγράμματα και έργα τα οποία θα οδηγούσαν γρηγορότερα σε βηματισμό ο οποίος θα ενδιέφερε. Προς το παρόν, βρισκόμαστε σε μια στάσιμη κατάσταση. Έχω την εντύπωση ότι σιγά σιγά αρχίζει να δημιουργείται μια κινητικότητα, αλλά αν δεν μπει το θέμα στα πανεπιστήμια, αν δεν αποτελέσει κομμάτι της γενικότερης παιδείας μας και του ευρύτερου προβληματισμού μας, νομίζω, ότι δεν θα προχωρήσει. Αν δεν καλλιεργηθεί η εσωτερικότητά μας αποφασιστικά.

Θ.Κ.: Σε τι στάδιο βρίσκεται η έρευνά σας για τα όνειρα των Ελλήνων;

Σ.Ρ.: Τώρα βρίσκομαι σε ένα κεφάλαιο με ιδιαίτερη σημασία γιατί, έχοντας τελειώσει τα βυζαντινά όνειρα, μπήκα στην Τουρκοκρατία, όπου εκεί με ενδιαφέρουν οι Αποκαλύψεις, βιβλία προφητικά όπως ο Αγαθάγγελος, μύθοι όπως ο Μαρμαρωμένος Βασιλιάς, έργα καθοριστικά για ό,τι ακολουθεί μέχρι σήμερα. Διότι εκεί μπορούμε να περικυκλώσουμε τους λόγους για τους οποίους έχει γίνει δοκιμασία η ιστορική συνείδηση στον λαό μας. Είναι τόσο έντονο το αποκαλυπτικό στοιχείο, ώστε η ιστορική συνείδηση, δηλαδή πώς να σκέπτομαι την ιστορία, τι πρέπει να κάνω και πώς πρέπει να οργανώσω τη φορά μου προς τα εκεί, τι νόημα έχει αυτό που θέλω να κάνω είναι ακόμη εγχείρημα δύσκολο. Στην πραγματικότητα, είμαστε ακόμη έρμαιο των συγκυριών, δεν κάνουμε απλώς λάθη. Εκεί είμαι. Ελπίζω όμως σε έναν χρόνο να έχω τελειώσει.

Θ.Κ.: Αναφέρατε πριν ονόματα ξένων ερευνητών του ελληνισμού. Από Έλληνες;

Σ.Ρ.: Οι μεγάλοι που έκαναν την αρχή. Πρώτα και κύρια, ο Νικόλαος Πολίτης ο οποίος συγκέντρωσε πλούσιο λαογραφικό υλικό, αλλά ένα υλικό ηθολαογραφικό, δεν είναι ακριβώς το ανθρωπολογικό. Όμως η προσπάθειά του έμεινε μετέωρη, εξαιτίας της διάδοσης των μαρξιστικών ιδεών στην Ελλάδα. Η διάδοση που πήραν οι μαρξιστικές ιδέες στην Ελλάδα ήταν καταστροφική για κάθε έρευνα η οποία ξέφευγε από τα όρια της πάλης των τάξεων και τον δογματισμό του ιστορικού υλισμού, διότι αυτά τα φαινόμενα έμειναν εποικοδομήματα υλικών όρων, και βεβαίως η σχετική έρευνα δεν μπορούσε να προχωρήσει με τίποτα, μολονότι ένας γκραμσιανού τύπου μαρξισμός θα

έβρισκε κάποιον χώρο για τέτοιου είδους ενδιαφέροντα. Όχι βεβαίως σπουδαία πράγματα. Ο μαρξισμός υπήρξε μοιραία εξέλιξη στην πνευματική ιστορία του τόπου μας. Διαμόρφωσε δογματοπαγείς, κλειστούς τρόπους σκέψης οι οποίοι απηχούν την πιο στενή λογική της Εκκλησίας, εφαρμοσμένη στα θέματα του κόσμου. Άρα με μεγάλη εμβέλεια και δύναμη. Μπορεί μεν η Εκκλησία να μιλάει για τα επουράνια, αλλά η λογική είναι η ίδια, και για αυτό έχουν τέτοια διάδοση κυρίως στα λαϊκά στρώματα. Μπορεί να είσαι δηλωμένος άθεος και στο βάθος να είσαι ο πιο πιστός άνθρωπος του κόσμου, γιατί ακριβώς κινείσαι με αυτήν τη λογική. Υπό αυτή την έννοια, είναι παραϊστορικό ζευγάρι.

Θ.Κ.: Συνήθως λέμε ότι φταίει ο μαρξισμός, αλλά ουσιαστικά πρέπει να λέμε ότι προηγείται χρονικά ένας ορισμένος χριστιανισμός.

Σ.Ρ.: Ναι.

Θ.Κ.: Η νεανική θητεία σας στον μαρξιστικό χώρο και αργότερα στον Ορθόδοξο νομίζω ότι σας έχουν κάνει προνομιακό μελετητή του ελληνισμού εφόσον οι Έλληνες, κατά βάση, είναι Ορθόδοξοι και αριστεροί.

Σ.Ρ.: Δηλαδή είναι λαός βαθιά θρησκευόμενος. Δεν έχει σημασία τι απαντάνε. Αν και στις δημοσκοπήσεις το 90% –σύμφωνα με την τελευταία, την αμερικανική, το 92%, ιλιγγιώδη ποσά– πιστεύει. Και καλά κάνουν. Αλλά άλλο να πιστεύεις, και άλλο να ξέρεις τι κάνεις. Δεν είναι κακό να πιστεύεις, αλλά πρέπει να ξέρεις τι κάνεις. Αυτό με βοήθησε πάρα πολύ. Το γεγονός ότι μπορούσα να δω, εκ των έσω, τις βαθιές πραγματικότητες που συγκροτούν την ελληνική νοοτροπία, να τις καταλάβω και να μπορώ να τις αποτιμήσω. Αυτό νομίζω βοήθησε πάρα πολύ. Και για αυτό είμαι ευγνώμων.

Θ.Κ.: Πολλοί ερευνητές, επειδή ανήκουν στην Αριστερά, υποτιμούν το θρησκευτικό φαινόμενο και με αυτή την έννοια παραβλέπουν την κρισιμότερη παράμετρο του νοοτροπιακού υποβάθρου του Έλληνα.

Σ.Ρ.: Ναι.

Θ.Κ.: Ενώ εσείς, επειδή γνωρίζετε τόσο τους Πατέρες της Εκκλησίας όσο και τη μαρξιστική σκέψη, μπορείτε να δείτε τις υπόγειες συνέχειες και συνάφειες πραγματικότητων, τις οποίες ένας ανυποψίαστος αριστερός δεν μπορεί να διανοηθεί καν ή μάλιστα τις εχθρεύεται κιόλας.

Σ.Ρ.: Εδώ πρέπει να πούμε ότι η συμμετοχή μου στην Αριστερά ξεκίνησε από τα 17 και τελείωσε στα 23.

Θ.Κ.: Τελείωσε πολύ γρήγορα δηλαδή.

Σ.Ρ.: Έτσι.

Θ.Κ.: Πώς ξεφύγατε από τον μαρξισμό; Πώς αργότερα αποστασιοποιηθήκατε από τον χώρο της παράδοσης για να ανοιχτείτε τελικά στον Δυτικό πολιτισμό; Πώς έγιναν αυτά τα άλματα;

Σ.Ρ.: Καταρχήν, θεωρώ ότι δεν είναι άλμα να φύγεις από τον μαρξισμό και να αισθανθείς συγγένεια με τη θρησκεία. Είναι μια φυσιολογική εξέλιξη. Λες: «τώρα καταλαβαίνω ότι ήμουν θρησκευόμενος».

Θ.Κ.: Πάει δηλαδή κανείς στην πηγή, πηγαίνοντας από τον μαρξισμό στον χριστιανισμό.

Σ.Ρ.: Όπου όμως η πηγή είχε πολύ μεγάλο ενδιαφέρον γιατί ο χριστιανισμός ήταν ένας μεγάλος πολιτισμός που δεν αφορά μια μικρή κοινωνία, αλλά έχει οικουμενική σημασία.

Θ.Κ.: Το άνοιγμα στη Δύση, στις αρχές του '90, πώς έγινε; Πώς αρχίσατε να δέχεστε ότι υπάρχουν στοιχεία από τη Δύση που αξίζει να υιοθετήσουμε;

Σ.Ρ.: Καταρχήν, ένας νεαρός αριστερός, του '60, εάν δεν του πολυπήγαινε η Σοβιετική Ένωση, του πήγαινε η Ιταλία. Και του πήγαινε ο Γκράμσι, ο Μπερλιγκουέρ, ο Αμέντολα. Άρα του πήγαινε μία ευρωπαϊκή και όχι ανατολική εκδοχή του μαρξισμού. Υπό αυτή την έννοια...

Θ.Κ.: Μετατοπιζόσασταν σιγά σιγά...

Σ.Ρ.: Προσωπικά, δεν το χαρακτηρίζω αυτό ως «μετατόπιση». Το χαρακτηρίζω ως μια πορεία, όπου κανείς αφήνει βαρίδια στην μπάντα. Δηλαδή πολλοί όταν μιλάνε για την πορεία μου χρησιμοποιούν την έκφραση «στροφή». Εγώ δεν τη χρησιμοποιώ. Αφήνεις πίσω σου βαρίδια. Έτσι θα χαρακτήριζα την πορεία μου. Για αυτόν τον λόγο και δεν αισθάνομαι αντιπαλότητα με αυτά τα πράγματα. Τα αισθάνομαι ως κομμάτια της ζωής μου, χαίρομαι για όλα αυτά και χαίρομαι ακριβώς γιατί κατάφερα να είμαι ζωντανός απέναντί τους και να προχωράω.

Θ.Κ.: Υπάρχει πολιτισμική συνέχεια στον ελληνισμό;

Σ.Ρ.: Υπάρχουν στοιχεία συνέχειας, αλλά δεν μπορούμε να τα γενικεύσουμε. Η κατεξοχήν συνέχεια των συνεχειών είναι η γλώσσα. Από τον Όμηρο μέχρι τώρα πρόκειται για εκκωφαντική, εντυπωσιακή συνέχεια. Που σημαίνει ότι ολόκληρα κομμάτια του ψυχισμού που είναι δεμένα με τη φράση και με τη

λέξη, μετακινούνται μαζί στον χρόνο. Δεν υπάρχει αμφιβολία. Τα θέματα του αίματος δεν με ενδιαφέρουν.

Θ.Κ.: Στο ζήτημα των νοοτροπιών θεωρείτε ότι υπάρχει συνέχεια;

Σ.Ρ.: Υπάρχει μια μικρότερη αλλά σαφής συνέχεια σε πολλά – το δείχνει ο Νικόλαος Πολίτης. Δηλαδή από την αρχαιότητα επιβιώνουν στοιχεία ηθολογογραφικά, αλλά κυρίως μετά, με το Βυζάντιο, την Τουρκοκρατία και τη Νεότερη Ελλάδα. Εκεί πλέον δίνεται η εντύπωση ότι είχε χτιστεί ένα τσιμεντένιο οικοδόμημα το οποίο δεν θα μπορούσε εύκολα να μεταβληθεί. Ίσως να είναι αυτός ο λόγος, για τον οποίο περάσαμε τα τετρακόσια χρόνια της δουλείας χωρίς ανεπανόρθωτες ζημιές. Είχαμε μεγάλες ζημιές, αλλά σταθήκαμε όρθιοι. Θεωρώ όμως ότι το θέμα της συνέχειας δεν είναι κρίσιμο, όσον αφορά το παρελθόν. Το θέμα της συνέχειας πρέπει να το σκεπτόμαστε με όρους μέλλοντος. Δηλαδή η συνέχεια είναι κυρίως τι κάνω εγώ για το αύριο. Υπό αυτή την έννοια, χώρες στη Βαλκανική, όπως η ΠΓΔΜ, επειδή δεν έχουν ιστορία, ψάχνουν στο παρελθόν. Και δεν έχουν ιστορία με την έννοια του «μπροστά». Φτιάχνουν ανδριάντες του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου, όμως αυτά δεν έχουν μέλλον. Το μεγάλο πρόβλημα είναι ότι εμείς, αντί να φτιάχνουμε μέλλον, μένουμε στο παρελθόν. Δεν είμαι εναντίον του παρελθόντος, δεν θέλω το παρελθόν μου να πάψει να υπάρχει. Αλλά θεωρώ ότι οφείλουμε να διαχειριστούμε τις επιπτώσεις του παρελθόντος στο παρόν μας. Να το κερδίσουμε αυτό. Τότε αποκτά δικαιώματα το μέλλον στη ζωή μας. Δεν χρειάζεται δηλαδή να πεις «εγώ κόβω με το παρελθόν», δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα. Όχι. Το παρελθόν υπάρχει στις επιπτώσεις του. Τα γεγονότα, η μάχη του Μαραθώνα ή δεν ξέρω τι άλλο, έχουν παρέλθει, οι επιπτώσεις τους όμως είναι παρούσες. Επομένως, είναι πολύ σημαντικό να καταλάβουμε ότι σαν χώρα με μεγάλο παρελθόν και με μικρή Ιστορία –με την έννοια δηλαδή της ενεργού πράξεως– είναι πολύ σημαντικό να διαχειριστούμε ζωντανά τις επιπτώσεις του παρελθόντος εν ονόματι του μέλλοντος. Το δράμα με εμάς τους Έλληνες είναι ότι δεν ξέρουμε τι θέλουμε. Αν δεν ξέρεις τι θέλεις, δεν μπορείς να διαχειριστείς τίποτα. Εξού και ψάχνουμε για φυλετικές καθαρότητες ή δεν ξέρω τι άλλα πράγματα.

Θ.Κ.: Έχετε δηλώσει ότι οι δεξιοί στην Ελλάδα είναι ευσεβιστές και οι αριστεροί χιλιαστές. Εννοείτε ουσιαστικά ότι τόσο οι δεξιοί όσο και οι αριστεροί είναι θρησκευόμενοι ο καθένας με τον δικό του τρόπο;

Σ.Ρ.: Ναι, είναι αυτό που λέγαμε πριν. Αλλά έχει σημασία όμως να μην αρκεστούμε στο ότι είναι θρησκευόμενοι, αλλά ότι η θρησκεία είναι μέγας διαχειριστής μύθων και νοημάτων. Που σημαίνει καλλιέργεια του συναισθήματος πάρα πολύ έντονη και εξαιρετική προϋπόθεση δημιουργίας, εάν αυτά τα συνδυάσεις με δουλειά. Αυτά δεν τα θεωρώ μειονεκτήματα. Τα

θεωρώ μειονεκτήματα αφής στιγμής δεν συνδυάζονται με σκοπεύσεις και με δουλειά.

Θ.Κ.: Επανελημμένα, εστιάζετε στην περίοδο του 11ου-12ου αιώνα στο Βυζάντιο ως την απαρχή του ελληνικού προβλήματος. Γιατί ανατρέχετε τόσους αιώνες πίσω και δεν εστιάζετε, όπως άλλοι ερευνητές, στην περίοδο ίδρυσης του ελληνικού κράτους ή ακόμα πιο πρόσφατα στον Εμφύλιο;

Σ.Ρ.: Έχω προσπαθήσει να αναπτύξω αυτό το θέμα στον *Καημό του ενός*, σημειώνοντας ότι, ανθρωπολογικά μιλώντας, αν θα θέλαμε να κάνουμε μια αποτίμηση των εσωτερικών γεγονότων, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι τον 11ο-12ο αιώνα, στο Βυζάντιο, έγινε μία προσπάθεια ανάπτυξης του ατομικού στοιχείου, αυτό δηλαδή που ονομάζουμε εξατομίκευση, η οποία δεν τελεσφόρησε. Επειδή όμως το ίδιο στοιχείο τελεσφόρησε λίγο αργότερα στη Δύση, είχαμε τη νεότερη ευρωπαϊκή κοινωνία και τις μεγάλες ιστορικές εξελίξεις χάρη στο άτομο που διαμορφώνεται και το οποίο είναι απελευθερωμένο πλέον από το ζυγό της ομάδας, χωρίς η ομάδα να διαλύεται. Δημιουργούνται νέου τύπου κράτη, οι κοινωνίες οργανώνονται διαφορετικά. Αλλά για το Βυζάντιο χάθηκε η μεγάλη ιστορική ευκαιρία να υπάρξει το άτομο της πρωτοβουλίας, το οποίο θα μπορούσε να φέρει ιστορική συνείδηση, άρα σκοπούς ιστορικούς και οργάνωση αυτών των σκοπών. Αυτό θεωρώ ότι παίχτηκε και χάθηκε τότε.

Θ.Κ.: Έχετε επισημάνει ότι οι Νεοέλληνες διαφωτιστές στη μεγάλη τους πλειονότητα ήταν ιερείς. Την ίδια στιγμή, στη Δύση οι διαφωτιστές ήταν εναντίον της Εκκλησίας. Γιατί στη δική μας περίπτωση άνθρωποι του κλήρου, άνθρωποι δηλαδή μέσα από τα σπλάχνα της ίδιας της Εκκλησίας, ανέπτυξαν διαφωτιστικούς προβληματισμούς;

Σ.Ρ.: Διότι, πρώτον, ο κλήρος είχε τους στοιχειωδώς μορφωμένους ανθρώπους και διότι, δεύτερον, οι ελληνικές κοινότητες στην Ευρώπη ήταν πάρα πολλές και εκεί οι κληρικοί έβλεπαν τι γίνεται γύρω τους. Είναι ενδιαφέρον ότι ο δικός μας Διαφωτισμός δεν ήταν θείστικός ή άθεος. Ήταν ένας, θα λέγαμε, Διαφωτισμός προόδου που δεν έθιγε το εκκλησιαστικό θέμα. Και ο Κοραΐς ήταν θείστης, δεν έθιγε δηλαδή το θέμα υπάρχει-δεν υπάρχει Θεός. Μιλούσε για απολιθωμένη Εκκλησία, για καθυστερημένο κλήρο, για αυτά τα πράγματα. Για αυτόν τον λόγο είχε σοβαρή επίδραση στα νεοελληνικά πράγματα ο Διαφωτισμός. Έπαιξε έναν ρόλο αφυπνιστικό.

Θ.Κ.: Μήπως αυτό δείχνει ότι μέσα στην Εκκλησία υπήρχαν στοιχεία τέτοια τα οποία, εάν ενθαρρύνονταν, θα βοηθούσαν σε περαιτέρω εξελίξεις;

Σ.Ρ.: Είναι δύσκολο αυτό να το πεις.

Θ.Κ.: Θα μπορούσε η Ορθόδοξη παράδοση να ανανεωθεί;

Σ.Ρ.: Πολύ δύσκολο, μολονότι υπήρξαν προσπάθειες όπως του Κυρίλλου Λουκάρεως, τον 17ο αιώνα, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος είχε πολύ στενές σχέσεις με τους Προτεστάντες, ο οποίος έφερε για πρώτη φορά τυπογραφείο κτλ. Νομίζω είναι δύσκολο, γιατί η δομή της Ανατολικής Εκκλησίας και η παράδοσή της δεν ευνοεί τέτοια πράγματα. Έχοντας χάσει το νήμα της Ιστορίας από πολύ νωρίς, είχε μία ύπαρξη καθαρά αμυντική. Οι Προτεστάντες έχουν επιθετική, με την καλή έννοια, ύπαρξη, και βγαίνουν προς τα έξω, ενώ οι Καθολικοί άρχισαν να το διεκδικούν και να το πετυχαίνουν σε κάποιον βαθμό με τη Δεύτερη Βατικανή Σύνοδο, να αποκτούν μια σχέση με την Ιστορία χωρίς να απεμπολούν τα έσχατα. Αντιθέτως, εμείς δεν έχουμε τον φυσικό χρόνο, έχουμε την αιωνιότητα. Μη έχοντας φυσικό χρόνο δεν μπορείς να σκεφτείς με όρους πράξης. Εκείνο το οποίο κατακαλύπτει την πράξη στην περίπτωση μας είναι ότι τη θέση της καταλαμβάνει το τυπο-τελετουργικό στοιχείο. Ο τελετουργικός τύπος θέλει να είναι η πραγματικότητα της Βασιλείας των Ουρανών, αλλά επειδή αυτή η πραγματικότητα τελείται 8 με 10 κάθε Κυριακή πρέπει να γίνει κατανοητό ότι τα δρώμενά της έχουν συμβολικό χαρακτήρα και απευθύνονται στην εσωτερική, όχι στην αισθητηριακή εμπειρία του πιστού. Αλλιώς ο πιστός υποχρεούται να αντικαθιστά φαντασιακά είτε ιδεολογικά τα ελλείμματα της ζωής, με αποτέλεσμα ή να συμβιβάζεται με τις ψευδαισθήσεις του ή να έρχεται σε παθογόνο ρήξη με την ιστορική πραγματικότητα και τον κόσμο. Νομίζω ότι υπάρχουν σοβαρές δυσκολίες και δεν ξέρω πώς γίνεται να ξεπεραστούν. Δεν θεωρώ ότι κάτι τέτοιο είναι απολύτως αδύνατο, αλλά αισθάνομαι ότι είναι πάρα πολύ δύσκολο. Πάρα πολύ δύσκολο.

Θ.Κ.: Αν ένας νέος άνθρωπος σας ζητούσε να του υποδείξετε 1-2 βιβλία το πολύ για να γνωρίσει τον ελληνισμό, ποια θα ήταν αυτά;

Σ.Ρ.: Θα του συνιστούσα το βιβλίο του Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνα*, που κυκλοφόρησε πρόσφατα. Έχει πολύ εύστοχες παρατηρήσεις, από έναν ξένο, ο οποίος αγαπάει την Ελλάδα, αλλά που βλέπει κιόλας. Θα του έλεγα ότι είναι η καλύτερη αφετηρία για αυτογνωρισμό.

Θ.Κ.: Οι γονείς στην Ελλάδα περηφανεύονται ότι αγαπούν τα παιδιά τους. Ωστόσο, ταυτόχρονα τους κληροδότησαν ένα τεράστιο δημοσιονομικό χρέος. Τελικά, τι ισχύει;

Σ.Ρ.: Υπάρχει ένας τρόπος να αγαπάς τρώγοντας το αντικείμενο της αγάπης σου. Δεν έχεις δει μανάδες που λένε στο μωρό «Θα σε φάω!»; Δεν έχουν διάθεση να το φάνε, αλλά θα 'θελαν να ταυτιστούν μαζί του. Αυτή η επιθυμία της ταύτισης δημιουργεί ψυχολογία «ανθρωποφαγική» η οποία με τη σειρά της εμποδίζει το παιδί να αυτονομηθεί. Οι Έλληνες είναι μαμάκιες ακριβώς για

αυτόν τον λόγο. Στα 30, και εάν, βγαίνουν από το σπίτι, έως τότε χαρτζιλικώνονται συνέχεια. Δεν είναι κακοί οι άνθρωποι, ούτε οι γονείς είναι κακοί, ούτε τα παιδιά είναι κακά. Είναι τέτοια η ψυχική ανασφάλεια ώστε στο κλίμα των κλειστών οικογενειών δημιουργούνται τέτοιες καταστάσεις, προϊόν των οποίων, σε μεγάλο βαθμό, είναι παιδιά σακατεμένα ψυχικά, τα οποία προσπαθούν να βρουν την ελευθερία, βγάζοντας το μηδέν τους προς τα έξω με μορφή μολότοφ. Γιατί είναι το εσωτερικό μηδέν που πετάνε ως μολότοφ.

Θ.Κ.: Λέγεται επίσης ότι ζούμε στην εποχή του παιδιού-βασιλιά. Τα παιδιά που γεννιούνται είναι πλέον λίγα και τους κάνουμε όλα τα χατίρια. Φοβάστε ότι μεγαλώνουμε γενιές κακομαθημένων παιδιών;

Σ.Ρ.: Εκείνο που φοβάμαι είναι ότι μπορεί να μην μεγαλώνουμε παιδιά πια. Υπάρχει τρομερό πρόβλημα υπογεννητικότητας. Δηλαδή η χώρα κινδυνεύει αυτήν τη στιγμή διότι οι ψυχικές, αλλά και οι υλικές, παρενέργειες αυτού του προβλήματος είναι αδιανόητης έκτασης, αν κάνουμε μια προβολή στο 2050. Πέρα από το ότι θα είμαστε 8 εκατομμύρια, ενώ τώρα κοντεύουμε τα 11, και από την κατάρρευση του ασφαλιστικού συστήματος. Τι σημαίνει μια κοινωνία-γέρος; Τι σημαίνει για την ίδια της την αυτογνωσία και τη διάθεση να αλλάξει; Η κοινωνία των γέρων δεν θέλει να αλλάξει τίποτα. Και δεν είναι τυχαίο ότι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της κοινωνίας μας είναι να μην αλλάξει τίποτα. Και τα κόμματα που εναλλάσσονται, εναλλάσσονται για να μην αλλάξει τίποτα, κατηγορώντας το ένα το άλλο ότι δεν κάνει τίποτα και ότι το ίδιο θα τα αλλάξει όλα. Εδώ επιβεβαιώνεται απολύτως *Ο γατόπαρδος* του Λαμπεντούζα. Δείχνει ακριβώς πώς μία κοινωνία δουλεύει για να μην αλλάξει τίποτα. Πώς τους εξεγερμένους τους πληρώνει ο άρχοντας, πώς τους βοηθά να καταλάβουν την εξουσία. Καταλαβαίνει, και αυτή είναι η τελευταία φράση του μυθιστορήματος, ότι ο «καλύτερος τρόπος να μην αλλάξει τίποτα, είναι να αλλάξουν όλα»!

Θ.Κ.: Τι μαρτυρεί, κατά τη γνώμη σας, η επιδημία της κατάθλιψης για την Ελλάδα, όπως και για τη Δύση ευρύτερα; Γιατί φαντάζομαι ότι πρόκειται κυρίως για δυτικό φαινόμενο. Πολλοί, συντηρητικά σκεπτόμενοι, θεωρούν ότι πρόκειται για ένδειξη παρακμής και αποξένωσης. Εσείς τι λέτε;

Σ.Ρ.: Στους ομαδικούς πολιτισμούς δεν υπάρχει κατάθλιψη. Δεν θα βρεις καταθλιπτικούς ανθρώπους σε μια φυλή της Αφρικής. Θα τους βρεις εδώ, στο μέτρο που το σύγχρονο άτομο δεν είναι σε θέση να έχει καλή σχέση με τον εαυτό του. Είναι η ψυχολογία ενός αυτομηδενισμού, μιας αυτοδιαγραφής, που εκφράζεται με ένα κενό νοήματος. Οι κοινωνίες μας έχουν σκοπούς και νοήματα, αλλά το άτομο το οποίο δεν βρίσκει ζωτικό χώρο για να πραγματωθεί, αναπτύσσει μέσα του συμπεριφορές, οι οποίες το οδηγούν σε μια δυσκολία αναζήτησης ή εύρεσης νοήματος, η οποία πλέον παίρνει μορφή επιδημίας.

Θ.Κ.: Είναι δηλαδή το αναγκαίο κακό ενός πολιτισμού ελευθερίας;

Σ.Ρ.: Είναι μία ένδειξη πολύ σοβαρή του πόσο τα θετικά της ατομικότητας συνοδεύονται και από ορισμένα αρνητικά, υπό την έννοια ότι δεν μπορεί ο καθένας να αντέξει την ευθύνη του. Ενώ μέσα στα πλαίσια μιας ομαδικής κοινωνίας, ο καθένας έχει να κάνει κάτι ορισμένο, εδώ δεν μπορεί να αντέξει την ευθύνη του και όταν δεν αντέχεις την ευθύνη σου παίρνεις επάνω σου την ενοχή και διαγράφεις πρώτα από όλα τον εαυτό σου, με προεκτάσεις ψυχολογικές αυτού του τύπου. Θεωρώ ότι στον Δυτικό κόσμο θα έχουμε, και έχουμε, τέτοια φαινόμενα ψυχικών κλωνισμών πολύ ισχυρά. Οι ψυχοθεραπείες βοηθούν αλλά δεν είναι απλό το θέμα.

Θ.Κ.: Πέρα από την κατάθλιψη, πολλοί επισημαίνουν την αυξημένη συχνότητα των διαζυγίων ως ένα ακόμα δείγμα αποξένωσης στον σύγχρονο πολιτισμό. Άτομα νεαρής ηλικίας δυσκολεύονται ακόμα και να συνάψουν ερωτικές σχέσεις. Υπάρχει επιπλέον απροθυμία δέσμευσης σε μακροχρόνιες σχέσεις. Τι δεν κάνουμε καλά και δεν μπορούμε να στεριώσουμε στις σχέσεις μας;

Σ.Ρ.: Από τη στιγμή που γίνονται όλα ελεύθερα, υπάρχει πια θέμα και ψυχικής ετοιμότητας. Στην παλιά ελληνική κοινωνία και οικογένεια του '50, αυτά ήταν, ας πούμε, λυμένα, διότι κανονιζόταν ποιοι θα παντρευτούν, πώς θα γίνουν οι γάμοι, υπήρχε η «Εφημερίς συνοικεσίων» και όλα αυτά τα πράγματα. Η αύξηση των συντελεστών της ελευθερίας επιφέρει ταυτόχρονα και την αναζήτηση ικανοτήτων για τη χρήση της ελευθερίας σου. Και ατυχώς, την ώρα που η ίδια η κοινωνία δίνει ελευθερίες, δεν σε ετοιμάζει για αυτές. Έτσι, στο σχολείο που θα πας, δεν μαθαίνεις να αυτενεργείς. Δηλαδή έχουμε ένα κουβάρι από αντιφατικές πραγματικότητες, οι οποίες προκαλούν τέτοια αποτελέσματα. Όταν ζεις σε μια κοινωνία η οποία δεν πιστεύει στην πράξη, όπως η ελληνική, είναι μοιραίο η κοινωνία αυτή να ενισχύει όλους τους ψυχολογικούς παράγοντες και συντελεστές οι οποίοι τείνουν να στερήσουν από τα πράγματα το νόημα. Τα πράγματα έχουν νόημα αφής στιγμής έχουμε εμείς σκοπό. Αν δεν έχουμε κανέναν σκοπό, τίποτε δεν έχει νόημα. Αν έχουμε σκοπό είναι ωραία η κουβέντα που κάνουμε.

Θ.Κ.: Λέτε δηλαδή ότι οι σχέσεις διαλύονται εύκολα γιατί...

Σ.Ρ.: Έχουμε εύκολες διαλύσεις και μηδενικές ανοικοδομήσεις. Αυτό δείχνει ότι ακολουθούμε ακριβώς το «έχει ο Θεός» – θα δούμε τι θα γίνει. Δεν έχουμε τον μεγάλο ορίζοντα γιατί δεν μας το επιτρέπει ο χρόνος. Δεν έχουμε την έννοια του χρόνου που μας επιτρέπει να οργανώσουμε κάτι με προοπτική.

Θ.Κ.: Έχετε υποστηρίξει ότι ο Έλληνας είναι από τη φύση του αναρχικός, αλλά και ότι ταυτόχρονα έλκεται από απολυταρχικές μορφές διακυβέρνησης. Δεν είναι αντιφατικό αυτό;

Σ.Ρ.: Δεν είναι αντιφατικό. Κατά τη γνώμη μου, ο πραγματικός αναρχικός διαμαρτύρεται επειδή δεν έχει έναν πάνω από το κεφάλι του.

Θ.Κ.: Ψάχνει δηλαδή ασυνείδητα για έναν δυνάστη;

Σ.Ρ.: Ο πραγματικός αναρχικός, ναι. Δεν υποφέρει τον εαυτό του και τα φορτώνει στην κοινωνία, που σημαίνει ότι θα ήθελε μια τάξη. Μα δεν είναι τυχαίο ότι όπου είχαμε κομμουνιστικό καθεστώς, είχαμε απόλυτη τυραννία. Εκείνο που δεν μπορεί να ανεχθεί ο αναρχικός είναι το φιλελεύθερο καθεστώς, γιατί εκεί πρέπει να αναλάβει ευθύνες. Δεν είναι να φτιάχνει μολότοφ στο Πολυτεχνείο και να τις πετάει. Δεν αρκεί αυτό. Μου αρέσει να επαναλαμβάνω κάτι που έλεγε ο Ντοστογιέφσκι στους *Αδελφούς Καραμάζοφ*: «Επαναστάτης είναι ένας ασήμαντος άνθρωπος με αβυσσαλέες φιλοδοξίες». Αυτό νομίζω τα λέει όλα.

Θ.Κ.: Όσον αφορά το Βυζάντιο, επειδή είστε μελετητής του, τι ήταν τελικά; Μια σκοταδιστική θεοκρατία ή η πιο ένδοξη περίοδος του ελληνισμού;

Σ.Ρ.: Καταρχήν, ήταν η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και όχι ελληνική. Μετά, λόγω γλώσσας, εξελληνίσθηκε. Αλλά είχε το μεγαλείο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Μέχρι τον Ηράκλειο, δηλαδή τον 7ο αιώνα, η επίσημη γλώσσα ήταν τα λατινικά. Ο Ηράκλειος επέβαλε τα ελληνικά. Τότε ακριβώς που αρχίζουν και οι επιδρομές των Αράβων. Που έρχεται στην επιφάνεια το αραβικό πρόβλημα. Θεωρώ ότι το Βυζάντιο είναι ένας μεγάλος πολιτισμός, ο οποίος όμως έκανε την ανατολική επιλογή της στατικότητας. Δεν μπήκε ποτέ στον χρόνο. Αυτό του επέτρεψε να διατηρηθεί 1.100 χρόνια με διαστήματα αναλαμπών ισχυρά, αλλά με μια προϊούσα κατεύθυνση και πορεία προς την παρακμή γιατί δεν είχε δυνάμεις ανανέωσης. Δεν μπορούσε να έχει δυνάμεις ανανέωσης για αυτόν ακριβώς τον λόγο. Δεν τις χρειάζεται η ασάλευτη αιωνιότητα. Έχασε τις μεγάλες ευκαιρίες που θα μπορούσε να έχει. Τις έχασε τον 11ο-12ο αιώνα και από εκεί και πέρα η ιστορία κρίθηκε. Δεν είναι τυχαίο ότι η αιογραφία στο Βυζάντιο ήταν μια τέχνη χωρίς προοπτική. Όταν δεν έχεις προοπτική, όταν δεν έχεις βάθος, σημαίνει ότι δεν έχεις χρόνο. Εκείνο που έφερε η Αναγέννηση ήταν η προοπτική. Δηλαδή τι; Το βάθος του χρόνου. Αυτό δείχνει ακριβώς τα μεγέθη για τα οποία πρέπει να συζητάμε.

Θ.Κ.: Για τη Μεταπολίτευση λέγονται τελευταία τα χειρότερα, βλέπε χυδαία λαϊκιστικό ΠΑΣΟΚ κτλ. Την ίδια όμως περίοδο έχετε γράψει κάπου ότι παρατηρούνται τα πρώτα σκιρτήματα ατομικότητας. Ποια είναι η αποτίμησή σας για τη Μεταπολίτευση;

Σ.Ρ.: Η αποτίμησή μου γενικώς για τη Μεταπολίτευση είναι ότι πρόκειται για το μεγαλύτερο κακό που έκανε η δικτατορία στην Ελλάδα: ότι δημιούργησε δηλαδή τις προϋποθέσεις μιας παρακμιακής Μεταπολίτευσης. Ποιο είναι το πρόβλημα: ότι οι πολιτικές δυνάμεις, κυρίως το ΠΑΣΟΚ, μετά το '81, επιδόθηκαν σε μια κολακεία του κόσμου η οποία έγινε αιτία κάθε ευτέλειας. Δηλαδή κολάκευσαν τόσο τον κόσμο, ώστε ο κόσμος πίστεψε ότι έχει δικαιώματα χωρίς υποχρεώσεις. Αυτό προκάλεσε τη μεγάλη ζημιά. Αυτό είναι η καταστροφή μιας κοινωνίας. Αν θεωρείς ότι εσύ έχεις δικαιώματα χωρίς υποχρεώσεις σημαίνει ότι έχει τελειώσει το σύμπαν. Όλα τα άλλα θα ήταν επανορθώσιμα. Και επειδή η λογική του κατήφορου, όπως έλεγε ο Λένιν, είναι ο πάτος, τον πάτο ζούμε σήμερα.

Θ.Κ.: Με όρους ψυχολογίας, με όρους νοοτροπίας, τι εξέφρασε η άνοδος του ΣΥΡΙΖΑ στην εξουσία και ειδικά το ΟΧΙ στο δημοψήφισμα το καλοκαίρι του '15;

Σ.Ρ.: Νομίζω ότι ήταν η έκφραση ενός λαϊκισμού, σε επίπεδο πια παράνοιας. Το ίδιο το δημοψήφισμα, με παράξενη τοποθέτηση ερωτημάτων, με την εξέλιξη που ξέρουμε όλοι, το ΟΧΙ να γίνει ξαφνικά ΝΑΙ μεγαλοπρεπές, όλα αυτά δείχνουν ότι η Ελλάδα ζώντας μόνο επιθυμητικά καταλήγει σε αυτούς οι οποίοι μπορεί να προσφέρουν ψευδαισθήσεις. Να δούμε πώς θα βγούμε από τη στενωπό. Δεν είναι βέβαιο ότι ο ασθενής θα αναρρώσει. Δεν είναι καθόλου βέβαιο.

Θ.Κ.: Συνήθως λέμε ότι η Ελλάδα έχει δώσει τα φώτα του πολιτισμού στη Δύση κτλ. Αυτά όμως είναι λίγο παλιά. Σήμερα, η Ελλάδα τι θα μπορούσε να εξαγάγει στη Δύση;

Σ.Ρ.: Τα καράβια μας. Τον μεγαλύτερο στόλο του κόσμου. Δεν είμαστε δηλαδή εντελώς άχρηστοί. Είμαστε πολύ χρήσιμοι, αρκεί να είμαστε απελευθερωμένοι από το τέρας που λέγεται ελληνικό κράτος. Το κράτος είναι η μορφή του παρελθόντος το οποίο ζει με το αίμα του, πίνοντας. Το γεγονός ότι έχουμε εγκαταλείψει τη θάλασσα και έχουμε γίνει τουριστική χώρα είναι πάρα πολύ βαρύ γιατί στο επίπεδο των νοοτροπιών μάς δημιουργεί εντελώς άλλες συμπεριφορές από εκείνες που ζητάει η θάλασσα, δηλαδή την επικοινωνία, το άνοιγμα το διαρκές. Έχουμε γίνει στεριανοί, ενσαρκώνουμε μια κλεισούρα απόλυτη, στην οποία μας ενισχύει πάρα πολύ η τηλεόραση και τα υπόλοιπα μέσα, δημιουργώντας την ψευδαίσθηση μιας μοναδικότητας, η οποία επιτρέπει να νομίζουμε ότι οι πάντες μας χρωστάνε.

Θ.Κ.: Υπάρχει μια σχολή ερευνητών που θεωρεί, σε αντίθεση με εσάς, ότι το πρόβλημα της Ελλάδας είναι θεσμικό παρά πολιτισμικό. Θεωρούν δηλαδή ότι δεν χρειάζεται να ασχολούμαστε με τις νοοτροπίες του Έλληνα, ότι, εάν

αλλάξουμε τους θεσμούς, ο Έλληνας θα αναγκαστεί να προσαρμοστεί. Γιατί η αλήθεια είναι ότι ο Έλληνας, όταν μεταναστεύει, αλλάζει.

Σ.Ρ.: Αααα..., όταν μεταναστεύει, όχι όταν αλλάζει θεσμούς. Γιατί στην Ελλάδα φέρνουμε συνήθως πολύ καλούς νόμους, τους οποίους γεμίζουμε «παραθυράκια». Τα «παραθυράκια» είναι η Ελλάς. Οι νόμοι είναι Γαλλία, Γερμανία κτλ. Όταν πας σε μία ξένη χώρα, πας και προσαρμόζεσαι στο κυρίαρχο κλίμα. Στην Ελλάδα, ο θεσμός είναι διά του νόμου το ευκολότερο πράγμα να διαβρωθεί, και αυτό κάνουμε. Παράδειγμα, έκανε θεσμούς η Διαμαντοπούλου, έναν καλό νόμο για την Παιδεία. Το αποτέλεσμα ποιο ήταν; Οι ίδιοι από μέσα άρχισαν να τον υπονομεύουν. Θέλω να πω ότι ο θεσμός...

Θ.Κ.: Δεν αρκεί από μόνος του...

Σ.Ρ.: Δεν είναι δηλαδή ένα αντικειμενικό μέγεθος με αυτάρκεια. Ο θεσμός βασίζεται σε υποκείμενα, σε ανθρώπους. Εάν είναι αναρχούμενα ψυχικά τα υποκείμενα, δεν μπορεί κανείς θεσμός να κρατηθεί. Ξέρω, είναι ένα βιβλίο που έγραψαν ένας Τούρκος κοινωνιολόγος...

Θ.Κ.: Νομίζω ο Ατσέμογλου.

Σ.Ρ.: Ναι, με έναν Αμερικανό, τον Ρόμπινσον: *Γιατί αποτυγχάνουν τα έθνη*. Το έχω διαβάσει. Το βιβλίο δεν με ικανοποιεί επειδή αποσπά τους θεσμούς από τους ανθρώπους. Ο θεσμός χωρίς ψυχές είναι αδιανόητο σχήμα.

Θ.Κ.: Γιατί πολλοί το βλέπουν τεχνοκρατικά, διαχειριστικά. Ενώ εδώ έχουμε να κάνουμε με τη ζωή των ψυχών. Πόσο μάλλον, αν αυτές είναι, όπως λέτε, αναρχούμενες. Είναι πολύ πιο δύσκολο.

Σ.Ρ.: Τα θέλω των ανθρώπων... Εκτός αν ο θεσμός γίνει γκουλάγκ.

Θ.Κ.: Και βάλουμε έναν τύραννο πάνω από το κεφάλι μας.

Σ.Ρ.: Αλλά και πάλι σαν να μην έγινε τίποτα. Πέθαναν εβδομήντα εκατομμύρια άνθρωποι αλλά...

Θ.Κ.: Οι άνθρωποι παρέμειναν οι ίδιοι.

Σ.Ρ.: Ναι.

Θ.Κ.: Ο Πάγκαλος έχει πει το πολύ γνωστό «όλοι μαζί τα φάγαμε». Πέρα από τη γνώμη σας για το συγκεκριμένο γνωμικό, ήθελα να σας ρωτήσω γενικότερα, όταν έχουμε ένα περιστατικό διαφθοράς, ποιος ευθύνεται

περισσότερο, ο πολιτικός ή ο πολίτης; Και ποιος είναι σε πλεονεκτικότερη θέση να σπάσει αυτόν τον φαύλο κύκλο;

Σ.Ρ.: Η ερώτηση οδηγεί στη διόρθωση της φράσης «όλοι μαζί τα φάγαμε»: τα φάγαμε όλοι μαζί, με διαφορετική ευθύνη ο καθένας. Άλλη η ευθύνη του πολιτικού ή του μεγάλου παράγοντα, άλλη η ευθύνη εκείνου που καταφέρνει να διορίσει τον γιο του ή τον ανιψιό του κάπου. «Όλοι μαζί τα φάγαμε», σύμφωνα απολύτως. Αλλά οι ευθύνες είναι διαφορετικές.

Θ.Κ.: Το ρωτάω αυτό γιατί, όσοι πολιτικοί αποφάσισαν να πάνε κόντρα σε αυτού του τύπου την πελατειακή πολιτική, βρέθηκαν εκτός συστήματος. Οπότε, θέλω να πω ότι οι ευθύνες των ψηφοφόρων είναι αποφασιστικές, γιατί ο πολιτικός δεν είναι εύκολο να τους κοντράρει, και έτσι δεν επιτρέπεται κάποια άλλη λογική.

Σ.Ρ.: Απολύτως.

Θ.Κ.: Μιλήσαμε πριν για τον συμπολιτισμό. Θέλετε να αναφέρετε ένα πρακτικό παράδειγμα συμπολιτισμού της Ελλάδας με την Ευρώπη;

Σ.Ρ.: Για παράδειγμα, όλη η προσπάθεια που γίνεται με τον Ελευθέριο Βενιζέλο να εκσυγχρονισθεί η Ελλάδα. Μαζεύει γύρω του το καλύτερο ανθρώπινο υλικό που υπάρχει, σχεδιάζει, προσπαθεί να κάνει μεταρρύθμιση εκπαιδευτική και να προχωρήσει στον εκσυγχρονισμό. Η νεωτερική παιδεία είναι βήμα προς τη γνώση και την αυτοσυνείδηση, εδώ όμως τίθεται συγχρόνως και στην υπηρεσία του παρελθόντος, οπότε γρήγορα, μαζί με την καταστροφή, επικρατεί ο αναχρονισμός υπέρ του παρελθόντος και της Ανατολής. Θέλω να πω ότι η Ελλάδα από την ημέρα που συγκροτήθηκε, προσπαθεί να κάνει βήματα προς το ιστορικό παρόν και προς την Ευρώπη, αλλά ταυτοχρόνως δεν προσπαθεί να κάνει βήματα προς τον εαυτό της. Ο συμπολιτισμός χρειάζεται και βήματα προς τον εαυτό σου.

Θ.Κ.: Το ταγκό θέλει δύο.

Σ.Ρ.: Ακριβώς. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να προχωρείς και μετά να έρχεται ένα τεράστιο τσουνάμι και να τα πνίγει όλα. Είναι τυχαίο ότι βρεθήκαμε με εμφύλιο πόλεμο, στα καλά καθούμενα; Με δικτατορία; Με τον σημερινό κυβερνώντα λαϊκισμό;

Θ.Κ.: Ποια είναι η γνώμη σας για την Επανάσταση του '21, εφόσον οδεύουμε σιγά σιγά στον εορτασμό των διακοσίων ετών από την κήρυξή της; Τι ακριβώς θέλαμε να πετύχουμε;

Σ.Ρ.: Εξαρτάται. Υπήρχε μία μερίδα Ελλήνων οι οποίοι ήθελαν να πάρουν τη θέση των Τούρκων, να είναι εκείνοι οι διαχειριστές. Και αυτοί επικράτησαν στο τέλος. Υπήρχε και το λαϊκό, εμπορικό, θαλασσινό στοιχείο, το οποίο ένοιωθε την ανάγκη της ανεξαρτησίας έντονα μέσα του. Όλοι καταλάβαιναν ότι αφήνοντας την τουρκική επικράτεια μοιραία έπρεπε να πάμε προς τις χώρες της Δύσης. Επίσης, όλοι ήξεραν, και ορθώς, ότι ο παράγοντας της θρησκείας ήταν αποφασιστικός, διότι εάν κατά την Τουρκοκρατία δεν υπήρχε η Εκκλησία, δεν θα υπήρχε Ελλάδα. Η Επανάσταση λοιπόν ήταν ένα κράμα επιδιώξεων και επιθυμιών, όπου τα πιο ψηλά με τα πιο χαμηλά συνευρίσκονταν. Έτσι, το σπουδαιότερο από όλα δεν μπόρεσε να πραγματοποιηθεί. Δηλαδή έγινε η Επανάσταση, αλλά όχι η υπέρβαση. Φτιάξαμε ένα κράτος, αλλά κρατήσαμε τον εαυτό μας όπως ήταν. Νομίζω, αυτό μπορούμε να πούμε.

Θ.Κ.: Να φανταστώ ότι αυτοί είναι και οι λόγοι που στην Ελλάδα δεν μπορεί να στεριώσει ένα εκσυγχρονιστικό κόμμα; Γιατί έχουμε δει διάφορες κομματικές πρωτοβουλίες που φυτοζωούν για κάποιο διάστημα και μετά εξαφανίζονται. Επικρατούν τα μαζικά κόμματα εξουσίας που είναι συνήθως λαϊκιστικά.

Σ.Ρ.: Στην Ελλάδα, και σε όλες τις χώρες αυτού του υβριδικού, ας πούμε, χαρακτήρα, δεν μπορεί τίποτε να προχωρήσει καθαρό. Άρα πρέπει να κάνουμε συνθέσεις και μίξεις, φροντίζοντας στις αναλογίες να υπερτερεί το ουσιωδέστερο. Επειδή στην Ελλάδα είμαστε ψυχολογικά ακραίοι, και ο καθένας κοιτάει να κάνει το δικό του, δεν καταφέρνουμε αυτές τις συνθέσεις, ή τις κάνουμε τόσο άτσαλα, ώστε δεν έχουν αποτέλεσμα. Η θρησκευτική μας απολυτότητα αποκρούει το μέτρο. Δεν χρειαζόταν ο Βενιζέλος να πάει στον Διχασμό, ο οποίος βαραίνει μέχρι σήμερα την Ελλάδα με άλλες προεκτάσεις του. Δεν χρειαζόταν ο Παπανδρέου με τον Βασιλιά να φτάσουν σε τέτοιο σημείο ρήξης, ώστε να γίνει δικτατορία, η οποία υπήρξε μοιραία για τις πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις στην Ελλάδα. Πρέπει να μάθουμε τη σοφία της μίξης και τη σοφία των αναλογιών. Πολύ δύσκολο πράγμα!

Θ.Κ.: Να φανταστώ ότι είστε και εσείς από αυτούς που πιστεύετε ότι πρέπει να ξαναγραφτεί η ελληνική ιστορία; Μέχρι τώρα έχουμε είτε μαρξιστικού είτε εθνοκεντρικού είτε αναθεωρητικού τύπου ιστοριογραφία.

Σ.Ρ.: Θα έλεγα ότι πρέπει να ξαναγραφτεί γιατί δεν έχει ληφθεί υπόψη ο ανθρωπολογικός παράγοντας. Δεν υπάρχει μια ιστορία η οποία να λαμβάνει υπόψη τα ζητήματα που συζητάμε.

Θ.Κ.: Δεν υπάρχει μια ιστορία που να εξετάζει το πώς αλλάζει η ματιά των Ελλήνων απέναντι στα πράγματα μέσα στον χρόνο.

Σ.Ρ.: Κυρίως οι ιδέες των ανθρώπων, τι ρόλο έπαιξαν, και πώς δημιουργούσαν γεγονότα.

Θ.Κ.: Πάντως, είναι τραγικό, μία χώρα με τόσο ιστορικό βάθος να μην έχει μια ιστορία τέτοιου τύπου.

Σ.Ρ.: Για αυτό είπαμε πριν ότι έχουμε μεγάλο παρελθόν αλλά μικρή Ιστορία.

Θ.Κ.: Ας πάμε τώρα στον χριστιανισμό. Η προσπάθεια των Καππαδοκών Πατέρων, τον 4ο αιώνα, να συνθέσουν τον ελληνισμό με τον χριστιανισμό δεν ευοδώθηκε. Γιατί;

Σ.Ρ.: Το πρόβλημα αρχίζει με τον Ιουστινιανό, διότι ο Ιουστινιανός θέλει να διαμορφώσει ένα θρησκευτικό κλίμα απολύτως μονοπαγές. Δηλαδή να εκχριστιανίσει την αυτοκρατορία, για να διασφαλίσει προϋποθέσεις συμπάγειας και στερεότητας, έτσι όπως τις αντιλαμβάνόταν εκείνος, με αποτέλεσμα να προχωρήσει σε πλήρη εξοβελισμό του εθνικού στοιχείου. Έκλεισε τις φιλοσοφικές σχολές, όλα αυτά που ξέρουμε. Και πέτυχε μιν να οδηγήσει προς άλλη κατεύθυνση το κράτος, κατεύθυνση που του έδινε συμπάγεια και σταθερότητα, αλλά που πλέον ανέπτυσσε μέσα του μακροπρόθεσμα όλες τις δυνάμεις της αποσύνθεσης.

Θ.Κ.: Επιμένω σε αυτό, επειδή το ευρύτερο ερώτημά μου είναι γιατί ο χριστιανισμός, ενώ είναι, ας πούμε, μια προηγμένου τύπου θρησκεία, άργησε τόσο πολύ να εκτυλίξει το δυναμικό του, ένα δυναμικό που σήμερα πλέον βλέπουμε να πραγματώνεται. Παράδειγμα, η ισότητα των δύο φύλων ενώ ήδη διακηρύσσεται από τον Χριστό και είναι μια μεγάλη επανάσταση στην ανθρώπινη ιστορία...

Σ.Ρ.: Από τον Παύλο, στην επιστολή *Προς Γαλάτας*.

Θ.Κ.: Ενώ λοιπόν το θέμα της ισότητας των δύο φύλων τέθηκε τόσο πρώιμα και τόσο ριζικά –στην αρχαιότητα κάτι τέτοιο ήταν αδιανόητο– γιατί πήρε τόσο χρόνο στον χριστιανισμό να δώσει τους καρπούς του; Για παράδειγμα, βλέπουμε σήμερα στην Αμερική να τίθενται θέματα, όπως αυτό της σεξουαλικής παρενόχλησης, της ομοφυλοφιλίας. Ενώ λοιπόν τα βασικά ζητήματα έχουν τεθεί εδώ και δύο χιλιάδες χρόνια, ακόμα και η ίδια η Εκκλησία δεν μπόρεσε να τα υποστηρίξει. Δεν φάνηκε αντάξια ούτε του ίδιου του μηνύματός της.

Σ.Ρ.: Γιατί στα ριζικά πράγματα, πρέπει να συνεργάζονται και οι νοοτροπίες. Άλλο να λες ότι «δεν υπάρχει Ιουδαίος ή Έλληνας, δούλος ή ελεύθερος, άνδρας ή γυναίκα», και άλλο να το κάνεις. Έτσι, φθάνεις σε σημείο μόλις τον 8ο-9ο αιώνα να αρχίζει να φαίνεται κάτι στον ορίζοντα. Είτε στη Ρωσία οι

δούλοι να απελευθερώνονται μετά τα μέσα του 19ου αιώνα και την ίδια περίοδο στην Αμερική να έχουμε πόλεμο Βορείων και Νοτίων για το ίδιο θέμα. Και σήμερα ακόμη να υπάρχουν στην ανθρωπότητα δεκάδες εκατομμύρια δούλοι, με μέσο όρο ηλικίας τα δώδεκα έτη, παιδάκια τα οποία ικανοποιούν σεξουαλικές διαστροφές είτε προσφέρουν εργασία. Για αυτό λέμε οι νοοτροπίες είναι το κλειδί. Ανάμεσα σε μια καλή κουβέντα που θα πεις και στο να γίνει αυτή η καλή κουβέντα, περνούν αιώνες. Οι αιώνες για την ιστορία δεν είναι τίποτα, για μας όμως είναι πολύ. Είναι αιώνες πόνου.

Θ.Κ.: Μπορούμε να πούμε ότι κάπου σε όλο αυτό έφταιξε και ο ίδιος ο χριστιανισμός; Με την έννοια ότι ενώ ξεκινά δυναμικά με τον Ιησού και τον Παύλο, μετά έρχεται ο Μεσαίωνας...

Σ.Ρ.: Πριν από αυτό, υπάρχει κάτι πολύ σημαντικό. Υπάρχει το γεγονός ότι ήρθε ο Χριστός και ότι πρόκειται να ξανάρθει. Η Δευτέρα Παρουσία όσο αργούσε, τόσο δημιουργούσε προβλήματα. Κάποιος έπρεπε να καλύψει το κενό, το οποίο είναι αορίστου χρόνου. Έχουν περάσει 2018 χρόνια και περιμένουμε τη Δευτέρα Παρουσία. Το κενό της αναμονής ήρθε να καλύψει η Εκκλησία με το τυπικό της, το οποίο τυπικό της λέει ότι εδώ, στη λειτουργική της πρακτική, βρίσκεται η Βασιλεία. Αυτό το κενό δημιούργησε τεράστια προβλήματα για την ίδια την ύπαρξη και την εξέλιξη του χριστιανισμού.

Θ.Κ.: Ο χριστιανισμός ουσιαστικά αυτοϋπονομεύτηκε εστιάζοντας στα έσχατα.

Σ.Ρ.: Η πίστη στη Δευτέρα Παρουσία και τα έσχατα συνεχίζει να είναι θεμελιώδης. Γιατί ο χριστιανισμός είναι θρησκεία σωτηρίας, δεν είναι θρησκεία με θεούς. Υπάρχουν οι θρησκείες με θεούς, η αρχαία για παράδειγμα με τους δώδεκα θεούς. Υπάρχουν όμως και πιο αναπτυγμένες μορφές θρησκείας, οι θρησκείες της σωτηρίας, όπου παίζει ρόλο και ο άνθρωπος. Τέτοιες είναι ο Χριστιανισμός, ο Ιουδαϊσμός, ο Βουδισμός, ο Μωαμεθανισμός. Υπάρχει και μια τρίτη μορφή «θρησκείας», η απόλυτη πίστη στη λογική και την επιστήμη. Δεν το λέω ειρωνικά. Όταν έρχεται ο γιατρός να μας φροντίσει νομίζουμε ότι είναι Θεός! Όλα αυτά έχουν να κάνουν με τις ψυχές των ανθρώπων και διαθέτουν μία βαρύτητα η οποία ζητάει αντίκρισμα στα πράγματα. Από τη στιγμή που δεν έφθανε η πρώτη εμφάνιση αλλά χρειαζόταν και Δευτέρα Παρουσία, ένα τέλος της ιστορίας, μοιραίο ήταν ότι έπρεπε να γίνει κάποια αναπλήρωση. Την ανέλαβαν η Εκκλησία και οι επαναστάσεις.

Θ.Κ.: Ενώ ο Θεός μάς θέλει ελεύθερους, κάποια στιγμή θα θέσει ένα τέλος στην ανθρώπινη περιπέτεια.

Σ.Ρ.: Ναι, αλλά για να σωθούμε. Το μετά τη συντέλεια είναι μια εποχή απόλυτης ειρήνης, αγάπης, ελευθερίας.

Θ.Κ.: Από τον παράδεισο θα μπορεί κάποιος να φύγει;

Σ.Ρ.: Να πάει στην κόλαση, ας πούμε;

Θ.Κ.: Ή να γυρίσει πίσω.

Σ.Ρ.: Να γυρίσει πού; Δεν υπάρχει τέτοιο σενάριο. Αλλά, αν μπορούσαμε να αυτοσχεδιάσουμε τώρα, δεν υπάρχει κόσμος για να πας κάπου. Τη συντέλεια του κόσμου ακολουθεί η Βασιλεία του Θεού. Η αξία των θρησκειών έγκειται στο ότι προσφέρουν έναν κόσμο νοημάτων, μέσα από τον οποίο μπορούμε να καταλάβουμε τη ζωή μας. Εάν θελήσουμε να σκεφτούμε με όρους λογικής τη θρησκεία, δεν κάναμε τίποτα. Άλλωστε, η λογική είναι πολύ πιο φτωχό πράγμα από τον μύθο. Η λογική δίνει γνώσεις, ο μύθος δίνει νοήματα. Συγκρίνεται ένα έργο τέχνης με την ανακάλυψη ενός ηλεκτρονικού εργαλείου; Αλλά πώς μπορεί να αντέξει στη γνώση και την αντικειμενικότητα ένα έργο τέχνης; Είναι ολόκληρο φτιαγμένο με υλικά νοήματος. Από τη θρησκεία ζητάμε νοήματα ζωής.

Θ.Κ.: Παλιότερα, θυμάμαι θεοσεβούμενες χριστιανές που δεν έβαφαν καν τα μαλλιά τους.

Σ.Ρ.: Έχω παιδική ανάμνηση σε εκκλησία, όπου μία βαμμένη κυρία πήγε να κοινωνήσει και την έδιωξε ο παπάς. Αυτή ήταν η μοναδική βαμμένη στην εκκλησία. Όμως, την έδιωξε σκαιά. Το συμβάν μου είχε κάνει μεγάλη εντύπωση και το έχω συγκρατήσει από τότε.

Θ.Κ.: Παλιότερα, είχαμε τέτοια. Σήμερα ωστόσο οι γυναίκες όχι μόνο βάφουν τα μαλλιά τους, αλλά προχωρούν άνετα και σε επεμβάσεις πλαστικής χειρουργικής. Το ερώτημα μου είναι το εξής. Έχουν υπάρξει δύο χριστιανισμοί. Ο ένας φοβόταν ότι ακόμα και το βάψιμο των μαλλιών ήταν αμαρτία. Ο άλλος, εμπνεόμενος από τον Παράδεισο, όπου θα είμαστε για πάντα νέοι, απενοχοποιεί εδώ και τώρα τις χειρουργικές επεμβάσεις. Ποιος είναι ο «πραγματικός» χριστιανισμός από τους δύο;

Σ.Ρ.: Όσο μεγαλώνει το διάστημα μεταξύ Πρώτης και Δευτέρας Παρουσίας, τα κοσμικά στοιχεία ενισχύονται εκ των πραγμάτων μέσα στη θρησκεία. Εξού και το μεγάλο ρεύμα του Προτεσταντισμού, που αντί να σε φέρνει σε λειτουργική επικοινωνία με τον Θεό σε φέρνει σε επικοινωνία μαζί του διά της ευθύνης σου, με την επίδοσή σου στη δουλειά, με την κοινωνική σου προσφορά, με όλα αυτά τα πράγματα. Άρα υπάρχει ένα θέμα, το οποίο ονόμασε ο Μαξ Βέμπερ «απομάγευση του κόσμου». Αυτό όμως δεν αποκλείει με κανέναν τρόπο να υπάρξει και επαναμάγευση του κόσμου, και θα ήταν ευχής έργον αυτό. Θέλω να πω δηλαδή ότι όσο κρατάμε ανοικτό τον χώρο του νοήματος, τόσο η επαναμάγευση είναι δυνατή και ευκαία.

Θ.Κ.: Πώς την εννοείτε την επαναμάγευση;

Σ.Ρ.: Ότι ξαναμπαίνει το νόημα ως κυρίαρχο στοιχείο. Αλλά το νόημα μπαίνει με εικόνες, μπαίνει με μύθο. Μπορεί να έχουμε λαϊκισμό, που είναι μια επαναμάγευση σε επίπεδο τρέλας. Μπορεί να έχουμε έναν ναζισμό ή έναν κομμουνισμό που είναι επαναμάγευση σε επίπεδο εγκληματικής παράνοιας. Δηλαδή κίνδυνοι.

Θ.Κ.: Είναι δίκωπο μαχαίρι...

Σ.Ρ.: Αλλά είναι συντελεστές επαναμάγευσης του κόσμου μέσα από διαδρομές απομύθευσης του κόσμου. Δηλαδή είναι πολύ σύνθετα τα προβλήματα και χρειάζονται μεγάλη προσοχή εκ μέρους μας.

Θ.Κ.: Έχουμε μια εικόνα του Παραδείσου, όπου θα είμαστε νέοι, ωραίοι, δεν θα στενοχωριόμαστε...

Σ.Ρ.: Ο Παράδεισος είναι μια ειρήνη μέσα μας. Οι ερμηνείες του Παραδείσου είναι εμβιώσεις άνοιξης, χαράς. Μια μεγάλη στιγμή που ξετυλίγει εντός της τον χρόνο.

Θ.Κ.: Μια συμφιλίωση με τον εαυτό μας.

Σ.Ρ.: Ναι.

Θ.Κ.: Γιατί πολλοί νομίζουν ότι θα τρώμε και θα πίνουμε...

Σ.Ρ.: Τα ουρί, τα μέλια, τα πιλάφια. Ότι θα μας κάνουν αέρα. Μια μαγικο-βολευτική διάσταση των πραγμάτων.

Θ.Κ.: Πώς επικράτησε, πώς έπεισε ο χριστιανισμός; Μια «κουφή» θα λέγαμε θρησκεία για τα δεδομένα της εποχής, όπου πρέσβευσε, την ισότητα, το άτομο, την ευθύνη του. Ήταν ένα θαύμα.

Σ.Ρ.: Είναι θαύμα, αλλά επικράτησε για έναν πολύ απλό λόγο. Έδωσε απάντηση στην αγωνία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η οποία δεν είχε πια αναφορές που έδιναν περιεχόμενο στη ζωή των ανθρώπων. Ήταν μια αυτοκρατορία που έπρεπε να συντηρήσει το μέγεθός της και το μεγαλείο της με τη βαρύτητα της ισχύος. Με το να γίνεται άνθρωπος ο Θεός αλλάζει η τάξη των ανθρώπων, επικρατεί ένα νέο παράδειγμα. Ανοίγει η δυνατότητα ο άνθρωπος να προσφέρει την αδυναμία του και να της δώσει έτσι νόημα. Γίνομαι Θεός δεν σημαίνει ανεβαίνω στον ουρανό. Σημαίνει παίρνω μια πρωτοβουλία απέναντι στην ύπαρξή μου. Δεν την αφήνω έρμαιο της μοίρας.

Θ.Κ.: Αυτό είναι *Το μυστικό του Ιησού*;

Σ.Ρ.: Θα μπορούσε αυτό να είναι το μυστικό του Ιησού. Δηλαδή μια άλλη εικόνα του ανθρώπου για τον εαυτό του. Οι μεγάλες αλλαγές, και στη ζωή μας, γίνονται όταν αλλάξουμε εικόνα για εμάς. Με τον Χριστό απέκτησε για τον άνθρωπο σημασία ο εαυτός του. Μπορούσε πια να κινείται πιο ελεύθερα.

Θ.Κ.: Ενώ παλιά ήταν βυθισμένος σε λογικές μοίρας...

Σ.Ρ.: Βεβαίως, σε λογικές μοίρας.

Θ.Κ.: Οπότε ο χριστιανισμός έδωσε μία διέξοδο...

Σ.Ρ.: Η οποία όμως διέξοδος περιελάμβανε ιστορικές καινοτομίες. Δηλαδή είχε καινούργιο, οικουμενικό χρόνο και σκοπό, συντελεστές οι οποίοι μετέβαλαν την εικόνα και το νόημα της ζωής. Για αυτό μπόρεσε αυτός ο στρατός των ρακένδυτων δούλων να διαλύσει τις λεγεώνες της Ρώμης. Δηλαδή να γίνει η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία χριστιανική. Ήταν μία υπονόμηση πνευμάτων και ιδεών ριζική, γιατί το νόημα, δηλαδή ο Θεός, είχε εγκαταλείψει τη Ρώμη και τους παλιούς θεούς. Ερχόταν ο Σταυρός και το «εν τούτω νίκα». Όπου υπάρχει νέο περιεχόμενο ζωής, επέρχεται και αλλαγή. Στην Ελλάδα δεν αλλάζει τίποτα, γιατί δεν αλλάζει το νόημα της ζωής. Οι συντελεστές της στασιμότητας είναι οι κοινωνικές συνήθειες και η αποπετρωμένη μορφή θρησκευτικότητας, η οποία θα μπορούσε να έχει καλύτερη τύχη. Γιατί έχει μεγάλο πλούτο η ασκητική μας παράδοση. Αντιστίζει ως ερμηνευτικό βίωμα, αερίζει την κλεισούρα των τύπων της Ορθοδοξίας. Δεν είναι μικρό πράγμα.

Θ.Κ.: Ο χριστιανισμός είναι αξεπέραστος; Μπορούμε να φανταστούμε έναν κόσμο που θα τον υπερβαίνει.

Σ.Ρ.: Νομίζω ότι δεν έχει νόημα το «αξεπέραστο» μέσα στο πνεύμα της συζήτησης που κάνουμε. Έχει ενδιαφέρον το «πλουσιότερο». Τι μπορεί να κάνει το «είναι» πλουσιότερο. Οποιαδήποτε μορφή και αν λάβει το «πλουσιότερο» θα περικλείει οπωσδήποτε δυναμικά στοιχεία του παρελθόντος, και σε αυτά θα προσθέσει.

Θ.Κ.: Ο Τζον Γκρέι θεωρεί τον φιλελευθερισμό ως μια ακόμα περίπτωση κοσμικής θρησκείας.

Σ.Ρ.: Ισχύει στο μέτρο που και ο φιλελευθερισμός κινείται προς ένα τέλος της ιστορίας. Και προγενέστεροί του στοχαστές το έχουν πει.

Θ.Κ.: Υπάρχει περίπτωση ο φιλελευθερισμός να διολισθήσει κάποτε σε ολοκληρωτισμό, όπως αυτό συνέβη με τον κομμουνισμό και τον φασισμό;

Σ.Ρ.: Σε ολοκληρωτισμό εξορισμού ποτέ. Αλλά υπάρχει η περίπτωση να κινηθεί προς τα εμπρός από συντελεστές θρησκευτικότητας πολύ ισχυρούς, θυμίζω την περίπτωση Μπους του νεότερου, διότι η ουσία του φιλελευθερισμού είναι η κίνηση προς τα εμπρός. Και ενώ είναι ό,τι πιο πλούσιο διαθέτουμε στο πολιτικό μας οπλοστάσιο, υπάρχει το ενδεχόμενο να βγει από την πραγματικότητα πιο εύκολα από έναν συντηρητισμό μετριοπαθή, ο οποίος όμως κινδυνεύει να βγάλει το πάθος από το μέτρο. Άρα ο φιλελεύθερος χρειάζεται να έχει επίγνωση ότι οι θρησκευτικές παράμετροι είναι πολύ ισχυρές και πολύμορφες, ώστε στις επιλογές του να κερδίζει η αυτόνομη και η υπεύθυνη πρωτοβουλία.

Θ.Κ.: Ποια είναι η αποτίμησή σας για τον Μάη του '68;

Σ.Ρ.: Επειδή τα έζησα από κοντά αυτά τα γεγονότα, έχω άποψη. Ήταν μια κίνηση της φοιτητικής νεολαίας, κυρίως των φοιτητών που ανήκαν στα προνομιάχα προάστια του Παρισιού, στο 16ο ας πούμε, η οποία διεκδικούσε μια ηθική απελευθέρωση από τα στεγανά της παλιάς κοινωνίας, που είχαν καταντήσει αφόρητα. Ζητούσε δηλαδή μεγαλύτερη ελευθερία, αλλά την συνέδεαν, οι ίδιοι και άλλοι γύρω από αυτούς, με ιδεολογικά επαναστατικά προτάγματα, τα οποία ήταν κατά βάση απαρχαιωμένα: μαοϊσμοί, τροτσκισμοί, αναρχισμοί με όλα τα συμπαρομαρτούντα. Εξού και είχε μια επιτυχία, διηύρυνε δηλαδή σε ικανό βαθμό τα ηθικά αντανάκλαστικά της κοινωνίας, πολιτικά όμως ήταν ένα φιάσκο. Τα οιδιπόδεια λύνονται όταν ανδρώνεσαι, όχι όταν απλώς ξεσπάς.

Θ.Κ.: Πώς μπορεί να εξηγηθεί η νίκη του Τραμπ, το Μπρέξιτ και η άνοδος ευρύτερα του λαϊκισμού στην Ευρώπη; Πολλοί θεωρούν ότι το κίνημα της πολιτικής ορθότητας...

Σ.Ρ.: Καταντά κουραστικό.

Θ.Κ.: Πας, δηλαδή, να πεις κάτι και αμέσως κατηγορείσαι για σεξισμό, για οτιδήποτε. Κάποιοι θεωρούν ότι οι υπερβολές της πολιτικής ορθότητας δημιουργούν συντηρητικά αντανάκλαστικά σε ένα μεγάλο εκλογικό ακροατήριο που μετά στρέφεται σε λαϊκιστές πολιτικούς, όπως ο Τραμπ, που του υπόσχονται την επανάκαμψη των παραδοσιακών βεβαιοτήτων.

Σ.Ρ.: Γενικώς, ο άνθρωπος είναι αδύναμο ον και έχει ανάγκη από κολακεία. Εάν η κολακεία συνδυαστεί με δυσκολίες και με κινδύνους είναι πολύ εύκολο να ξεφύγει το πράγμα. Να συνειδητοποιήσουμε ότι τα συστήματα δεν είναι

ανίκητα χωρίς τις ψυχές των ανθρώπων. Ο λαϊκισμός δείχνει ότι όσο έχουμε ευάλωτες ψυχές, τόσο βρίσκουν χώρο οι κίνδυνοι.

Θ.Κ.: Στο φετινό σεμινάριό σας στο Ίδρυμα Θεοχαράκη με θέμα τη φιλοσοφία της ιστορίας αναφέρεστε επισταμένως στα χιλιαστικά κινήματα του Μεσαίωνα. Σημειώνετε, επιπροσθέτως, ότι και ο κομμουνισμός είναι ένα εκκοσμηκευμένο χιλιαστικού τύπου κίνημα, στη συνέχεια των μεσαιωνικών. Το ερώτημά μου λοιπόν είναι: Πού στραβώνουν όλα αυτά τα κινήματα; Πώς, ενώ, υπόσχονται τον ουρανό με τα άστρα, ανοίγουν τις πύλες της κόλασης; Πώς, ενώ, πρεσβεύουν τη δικαιοσύνη, την ελευθερία, την ισότητα και όλα αυτά τα καλά πράγματα, στο τέλος έρχονται όλα τούμπα;

Σ.Ρ.: Γιατί τα πρεσβεύουν αυτά με όρους αποκλεισμού και όχι με όρους σύνθεσης. Αν διεκδικώ το καλό, αποφασίζοντας να σε εξαφανίσω επειδή το μονοπωλώ, έχει τελειώσει η ιστορία.

Θ.Κ.: Οι ολοκληρωτισμοί του 20ού αιώνα, όπως και οι δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι, πώς μπορούν να εξηγηθούν, όταν μάλιστα είχε προηγηθεί ένας αισιόδοξος 19ος αιώνας;

Σ.Ρ.: Γιατί ακριβώς το «καλό» καταλάβαινε τον εαυτό του ως απόλυτη εκλογίκευση, μια απόλυτη επαναμάγευση. Το θέμα που συζητούσαμε πριν.

Θ.Κ.: Μια επαναμάγευση όμως...

Σ.Ρ.: Με τρομακτικό τρόπο βεβαίως. Γιατί όταν η επαναμάγευση γίνεται με όρους απόλυτης ισοπεδωτικής λογικής, τότε μόνο ολοκληρωτικές διαδικασίες μπορούν να επικρατήσουν. Φθάσαμε λοιπόν σε ακραίες καταστάσεις, όπου τα μέλη του Πολιτικού Γραφείου του Κομμουνιστικού κόμματος της ΕΣΣΔ να λένε στις δίκες του 1936 «είμαστε πράκτορες», διότι δεν γινόταν να μην είναι πράκτορες αφής στιγμής το λέει το Κόμμα. Έτσι «ομολόγησε» ο Μπουχάριν και χιλιάδες άλλοι. Τα περιγράφει ο Κέσλερ στο *Μηδέν και το άπειρο* με τρόπο συναρπαστικό.

Θ.Κ.: Ανησυχείτε όσον αφορά την τεχνητή νοημοσύνη και τα ρομπότ; Υπάρχει περίπτωση ο άνθρωπος να χάσει τη θέση του στον κόσμο;

Σ.Ρ.: Όχι, δεν ανησυχώ καθόλου. Θα είναι εργαλεία πολύτιμα, αλλά τίποτα δεν αντικαθιστά τη συνείδηση και τη δημιουργικότητα του ανθρώπου. Μόνο εάν εμείς τους αναθέσουμε να μας κυβερνήσουν, και παραιτηθούμε από το πνεύμα μας, τότε ναι μπορεί κάτι τέτοιο να γίνει. Αλλά αυτό δεν πρόκειται να συμβεί ποτέ. Νομίζω οι μηχανές δεν θα νοιώσουν ποτέ στον προγραμματισμό τους κατάπληξη ούτε θαυμασμό. Δεν θα νοιώσουν την ανάγκη ελευθερίας,

αποδράσεως από το δεδομένο, υπέρβασής του! Υπερβαίνουν μόνο υλικές αντιστάσεις, ουδέποτε τον εαυτό τους. Δεν μπορούν να αγαπούν.

Θ.Κ.: Η συνείδηση λέτε θα παραμείνει πάντα προνόμιο ...

Σ.Ρ.: Των ανθρώπων.

Θ.Κ.: Το έχουμε καλύψει, αλλά θα το πω. Και οι τζιχαντιστές όταν ανατινάσσονται, στην αναζήτηση ενός ανώτερου νοήματος το κάνουν. Και εκεί υπάρχει το πρόβλημα. Μπορούμε να αλλάζουμε νόημα ζωής χωρίς αιματοχυσίες;

Σ.Ρ.: Στη δημοκρατία τίποτε δεν είναι καλό, αν είναι αποκλειστικό.

Θ.Κ.: Αν δεν εμπεριέχει τους πάντες.

Σ.Ρ.: Ναι. Το μυστικό είναι η σύνθεση.

Θ.Κ.: Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε και για τη «δυνατότητα του αλλιώς» στην οποία αναφέρεστε πολύ τελευταία. Γιατί και το Άουσβιτς ήταν ένα «αλλιώς». Οπότε τίθεται το ζήτημα των κριτηρίων του «αλλιώς».

Σ.Ρ.: Είναι το «αλλιώς» στο επίπεδο του αμετακίνητου και όχι το «αλλιώς» στο επίπεδο του άλλου.

Θ.Κ.: Δηλαδή όχι το «πάμε για άλλα», αλλά το «μια από τα ίδια»...

Σ.Ρ.: ...και χειρότερα! Το «αλλιώς» στο επίπεδο του αμετακίνητου μπορεί να είναι βίαιο και ισοπεδωτικό.

Θ.Κ.: Ποιος ευθύνεται για το Ολοκαύτωμα; Οι Γερμανοί, ο Χίτλερ, ο Διαφωτισμός;

Σ.Ρ.: Φταίει η ιδέα ενός τέλους της ιστορίας που βασιζόταν στο καθαρό αίμα. Το γεγονός ότι το κριτήριο του ναζισμού ήταν η βιολογική καθαρότητα, όπως το κριτήριο του κομμουνισμού ήταν η «κακή αστική τάξη». Εκεί επάνω βασίστηκε η επαναμάγευση του κόσμου σε μια θρησκευτικότητα καθαρού αίματος, η οποία ως συνέπεια είχε αυτό το φρικαλέο γεγονός. Η επαναμάγευση εδώ είναι επανασκότιση.

Θ.Κ.: Θα τελειώσουμε με κάποια προσωπικά ερωτήματα. Έχετε ψυχαναλυθεί;

Σ.Ρ.: Όχι.

Θ.Κ.: Ποια φιλοσοφία ζωής θεωρείτε ότι σας διακρίνει; Ο πλατωνισμός, ο χριστιανισμός;

Σ.Ρ.: Ένας συνδυασμός πλατωνισμού και χριστιανισμού στη σφαίρα του νοήματος και όχι των ιδεών. Μέσα σε αυτήν τη μεγάλη περιοχή αισθάνομαι ότι μπορώ και κινούμαι διατηρώντας πάντα το δικαίωμα της δικής μου υπεύθυνης σχέσης με τα πράγματα.

Θ.Κ.: Έχω καταλάβει, αν έχω καταλάβει καλά, ότι δεν έχετε κινητό, υπολογιστή...

Σ.Ρ.: Δεν έχω τίποτα από όλα αυτά.

Θ.Κ.: Δεν ταξιδεύετε συχνά στο εξωτερικό...

Σ.Ρ.: Δεν κάνω τίποτα που να με περισπά. Τουλάχιστον το προσπαθώ.

Θ.Κ.: Επειδή γνωρίζω ότι παράλληλα συμφωνείτε με όλες αυτές τις τεχνολογίες.

Σ.Ρ.: Συμφωνώ, και μου αρέσουν. Βεβαίως. Γιατί τότε τα κάνω όλα αυτά;

Θ.Κ.: Να φανταστώ ότι διατηρείτε παρόλα αυτά κάποιες επιφυλάξεις για την τεχνολογία;

Σ.Ρ.: Τις επιφυλάξεις που διατηρώ για τους ανθρώπους. Το γεγονός ότι δεν τα χρησιμοποιώ είναι γιατί θέλω να μειώσω τις κινήσεις μου προς τα έξω. Θέλω να είμαι συγκεντρωμένος στη δουλειά μου, με όσο δυνατόν λιγότερο περισπασμούς γιατί έχω αρκετά να κάνω.

Θ.Κ.: Πρακτικοί λόγοι.

Σ.Ρ.: Απολύτως. Δεν οδήγησα αυτοκίνητο, δεν πήρα άδεια, μένω μακριά από την Αθήνα. Θέλω να είμαι απερίσπαστος.

Θ.Κ.: Μία ασκητική θα έλεγα εγώ.

Σ.Ρ.: Δεν με ενδιαφέρει, ας πούμε, μια έντονα κοινωνική ζωή, ενώ είμαι μέσα στη ζωή με τα όλα μου.

Θ.Κ.: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ.

Σ.Ρ.: Και εγώ σας ευχαριστώ.